© February 2026| IJIRT | Volume 12 Issue 9 | ISSN: 2349-6002

महाराष्ट्र राज्य शालेय अभ्यासक्रमातील स्काउट आणि गाईड विषयाची व्याप्ती: ऐतिहासिक मागोवा आणि शैक्षणिक धोरणांचे विश्लेषण

डॉ. माधुरी सुरेश इसावे [1], सौ. शकुंतला राम झगडे [2],
[1] प्रोफेसर, शिक्षणशास्त्र विभाग, टिळक कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, पुणे, महाराष्ट्र.
[2] संशोधक विद्यार्थिनी (Ph.D.), शिक्षणशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.

सारांश — **प्रस्तुत शोधनिबंध महाराष्ट्र राज्यातील माध्यमिक शालेय अभ्यासक्रमातील 'स्काउट आणि गाईड' विषयाच्या ऐतिहासिक विकासक्रमाचा आणि बदलत्या शैक्षणिक धोरणांचा (१९७२-२०१७) सर्वांगीण आढावा घेतो. संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट या विषयाची विद्यार्थ्यांच्या शील संवर्धनातील आणि जीवन कौशल्य विकासातील भूमिका तपासणे हे आहे. संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील १० जिल्ह्यांमधील ४,००० विद्यार्थ्यांचा नमुना (Sample) घेऊन त्यांच्या वर्तणुकीतील बदलांचे सांख्यिकी विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे सिद्ध होते की, हा विषय केवळ शारीरिक शिक्षणाचा भाग नसून विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आणि सामाजिक परिवर्तनाचे केंद्र आहे. या शोधनिबंधात १० प्रमुख पूर्वीच्या संशोधनांचा (Literature Review) आधार घेण्यात आला असून, हा विषय नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP 2020) अंतर्गत व्यावसायिक कौशल्य विषयाचा दर्जा मिळवण्याची शिफारस करतो.**

शब्दसूची: स्काउट आणि गाईड, शैक्षणिक धोरण, साहित्य पुनरावलोकन, महाराष्ट्र शालेय अभ्यासक्रम, ऐतिहासिक मागोवा, अनुभवजन्य शिक्षण.

I.प्रस्तावना

"मुले ही राष्ट्राची खरी संपत्ती आहेत." कोणत्याही देशाचे भवितव्य त्या देशातील तरुणांच्या चारित्र्यावर अवलंबून असते. शिक्षण ही केवळ माहिती देण्याची प्रक्रिया नसून ती संस्कारांची प्रक्रिया आहे. ज्याप्रमाणे नदीच्या पाण्याला योग्य मार्गाने वळविले तर जमीन सुजलाम सुफलाम होते, मात्र वळण न मिळाल्यास जलप्रलय होतो, हे उदाहरण बालकांच्या विकासाला लागू होते.

आजच्या जागतिक स्पर्धेत भ्रष्टाचार, व्यसनाधीनता आणि वाढती गुन्हेगारी अशा आव्हानांनी मानवी जीवन अस्थिर झाले आहे. अशा काळात उद्याचा सुजाण नागरिक घडवण्यासाठी 'शील संवर्धन, शरीर आरोग्य, हस्तव्यवसाय आणि सेवा' या चतुःसूत्रीवर आधारित स्काउट आणि गाईड चळवळ महत्त्वपूर्ण ठरते. हा विषय केवळ करमणूक नसून ती एक 'जीवन जगण्याची कला' आहे.

II.ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

२.१ लॉर्ड बेडन पॉवेल: एका जागतिक चळवळीचे निर्माते: रॉबर्ट स्टीफनसन स्मिथ बेडन पॉवेल (B.P.) यांचा जन्म १८५७ मध्ये झाला. १८९९ मधील 'मेफकिंगच्या वेढ्यात' त्यांनी लहान मुलांच्या तुकडीचा वापर संदेशवहनासाठी केला. तेथूनच त्यांना या कार्याची प्रेरणा मिळाली. १९०७ मध्ये इंग्लंडमधील 'ब्राऊनसी बेटावर' त्यांनी २० मुलांसह पहिले शिबीर घेतले. त्यानंतर १९०८ मध्ये 'स्काउटिंग फॉर बॉईज' हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला, ज्याला आजही या चळवळीचे 'बायबल' मानले जाते.

२.२ महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्रांती आणि धोरणात्मक टप्पे: महाराष्ट्रात स्काउटिंगचा इतिहास हा राज्याच्या शैक्षणिक धोरणांशी निगडीत आहे.

- १९७२ चा ऐतिहासिक निर्णय: तत्कालीन शिक्षणमंत्री ना. मधुकरराव चौधरी यांनी या विषयाचे महत्त्व ओळखून त्याला ८ वी ते १० वी पर्यंत 'वैकल्पिक' विषय म्हणून स्थान दिले.
- १९८९ चे अनिवार्य धोरण: राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ च्या अंमलबजावणीनंतर, महाराष्ट्राने इयत्ता ६ वी ते ८ वी पर्यंत हा विषय 'कार्यानुभव' (Work Experience) अंतर्गत अनिवार्य केला. यामुळे खेड्यापाड्यांतील जिल्हा परिषद शाळांपर्यंत ही चळवळ पोहोचली.

२०१७ ची सुधारणा: राज्य सरकारने युनिट नोंदणी आणि शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी नवीन डिजिटल प्रणाली विकसित केली, ज्यामुळे पारदर्शकता वाढली.

III.साहित्य पुनरावलोकन

स्काउट आणि गाईड चळवळीचा शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रभाव अभ्यासण्यासाठी जागतिक आणि राष्ट्रीय स्तरावरील साहित्याचा आढावा घेणे अनिवार्य आहे. सौ. शकुंतला झगडे यांनी आपल्या संशोधनात खालील १० प्रमुख शोधनिबंध आणि ग्रंथांचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे.

३.१ लॉर्ड बेडन पॉवेल (१९०८): "स्काउटिंग फॉर बॉईज" (Scouting for Boys)

हे या चळवळीचे मूळ बायबल मानले जाते. पॉवेल यांनी या ग्रंथात 'अनुभवजन्य शिक्षण' (Learning by Doing) या संकल्पनेवर भर दिला आहे. त्यांच्या मते, वर्गातील चार भिंतींच्या आतील शिक्षणापेक्षा निसर्गाच्या सानिध्यात मिळणारे शिक्षण विद्यार्थ्याचे चारित्र्य अधिक प्रबळ करते. त्यांनी मांडलेली 'पेट्रोल सिस्टम' (Patrol System) आजही लोकशाही मूल्यांचे बाळकडू देणारी पहिली पायरी मानली जाते.

३.२ जागतिक स्काउट संघटना (WOSM, २०१४): "Impact of Scouting on Social Capital"

या जागतिक अहवालात असे सिद्ध करण्यात आले की, स्काउटिंगमध्ये सहभागी होणारे विद्यार्थी सामाजिक कार्यात इतरांपेक्षा ४०% अधिक सक्रिय असतात. हा शोधनिबंध स्पष्ट करतो की, स्काउटिंगमुळे केवळ वैयक्तिक विकास होत नाही, तर समाजात 'सामाजिक भांडवल' (Social Capital) निर्माण होते, जे राष्ट्राच्या सुरक्षिततेसाठी आवश्यक आहे.

३.३ ह. रा. हरकल (२०१२): "माध्यमिक शाळांमधील स्काउट-गाईड चळवळीचा विद्यार्थ्यांच्या निर्णयक्षमतेवर होणारा परिणाम"

महाराष्ट्रातील शिक्षणाच्या संदर्भात हे एक महत्त्वाचे संशोधन आहे. हरकल यांनी त्यांच्या प्रबंधात नमूद केले आहे की, जे विद्यार्थी 'तृतीय सोपान' पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करतात, त्यांची निर्णय घेण्याची क्षमता (Decision Making Power) ही सामान्य विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत ६५% जास्त असते. कठीण प्रसंगात डगमगून न जाता मार्ग काढण्याचे कौशल्य या विषयातून मिळते.

३.४ पी. ए. कोल्हे (२०१६): "आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासात स्काउट-गाईडची भूमिका"

कोल्हे यांनी महाराष्ट्रातील आदिवासी भागातील आश्रमशाळांचा अभ्यास केला. त्यांच्या मते, न्यूनगंड असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मसन्मान (Self-esteem) जागृत करण्यासाठी स्काउटिंगमधील 'कॅम्प फायर' आणि 'साहसी उपक्रम' अत्यंत प्रभावी ठरतात. या संशोधनाने सिद्ध केले की, हा विषय सामाजिक विषमता दूर करण्याचे एक साधन आहे.

३.५ डॉ. माधुरी इसावे (२०१८): "Experiential Learning through Scouting and Guiding"

डॉ. इसावे यांनी आपल्या शोधनिबंधात 'ज्ञानरचनावादाच्या' (Constructivism) दृष्टीकोनातून या विषयाचे विश्लेषण केले आहे. त्यांनी नमूद केले की, स्काउटिंगमधील प्रत्येक 'प्राविण्य पदक' हे विद्यार्थ्याला नवीन कौशल्य स्वतः शिकण्यास प्रवृत्त करते, जे आधुनिक शिक्षण पद्धतीचे मूळ तत्व आहे.

३.६ राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT, २००५): "National Curriculum Framework"

NCERT च्या २००५ च्या आराखड्यात 'मूल्य शिक्षणावर' (Value Education) भर देण्यात आला आहे. या दस्तऐवजात स्काउट-गाईड चळवळीला मूल्यांची प्रत्यक्ष कृतीतून शिकवण देणारा सर्वात यशस्वी उपक्रम म्हणून गौरवण्यात आले आहे. सौ. झगडे यांनी या संदर्भाचा वापर करून विषयाच्या अनिवार्यतेचे समर्थन केले आहे.

३.७ डॉ. आर. के. शर्मा (२०११): "Physical and Mental Health Benefits of Scouting"

शर्मा यांनी केलेल्या वैद्यकीय आणि शैक्षणिक सर्वेक्षणात असे दिसून आले की, स्काउटिंगमधील नियमित मैदानी उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांची रोगप्रतिकारक शक्ती वाढते आणि त्यांच्यातील नैराश्याचे (Depression) प्रमाण कमी होते. हा अभ्यास विषयाच्या 'आरोग्य' या पैलूवर प्रकाश टाकतो.

३.८ एस. जे. इंगळे (२०१५): "Impact of Scouting on National Integration"

इंगळे यांनी आपल्या संशोधनात 'राष्ट्रीय एकात्मता' हा मुद्दा प्रामुख्याने मांडला आहे. विविध राज्यांतील आणि धर्मातील विद्यार्थी जेव्हा 'नॅशनल जांबोरी'मध्ये (National Jamboree) एकत्र राहतात, तेव्हा त्यांच्यातील जातीय आणि प्रादेशिक भिंती गळून पडतात. हा विषय एकात्मतेचे प्रत्यक्ष विद्यापीठ आहे, असे त्यांनी म्हटले आहे.

३.९ महाराष्ट्र शासन शिक्षण विभाग अहवाल (२०१७): "Review of Incentive Marks Policy"

या शासकीय अहवालाचे विश्लेषण करताना सौ. झगडे यांनी नमूद केले की, २०१७ पर्यंत स्काउट-गाईडच्या विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या वाढीव गुणांमुळे (Incentive Marks) माध्यमिक शालान्त परीक्षेच्या निकालात ५% ते १०% सकारात्मक फरक पडला आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचा कल या विषयाकडे वाढला आहे.

३.१० लेडी बेडन पॉवेल (१९५०): "The Guide Movement and Women Empowerment"

मुलींसाठी असलेल्या 'गाईड' चळवळीवर आधारित या साहित्यात महिला सक्षमीकरणाचा (Women Empowerment) पाया स्काउटिंगमध्ये कसा दडलेला आहे, हे मांडले आहे. 'बुलबुल' पासून सुरू झालेला प्रवास मुलींमध्ये स्वावलंबन आणि नेतृत्व गुण निर्माण करतो, ज्याचा परिणाम त्यांच्या भावी आयुष्यावर होतो. वरील १० शोधनिबंधांचा आणि साहित्याचा आढावा घेतल्यावर सौ. शकुंतला झगडे यांनी खालील निष्कर्ष काढले आहेत: १. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण: स्काउटिंग हे केवळ श्रीमंत किंवा शहरी

मुलांसाठी नाही, तर ते दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांसाठीही तितकेच प्रभावी आहे. २. कौशल्य आधारित शिक्षण: आजच्या 'स्किल इंडिया' मोहिमेचा पाया लॉर्ड बेडन पॉवेल यांनी १०० वर्षांपूर्वीच रचला होता. ३. चारित्र्य आणि नागरिकत्व: केवळ गुण मिळवणे म्हणजे शिक्षण नव्हे, तर एक जबाबदार नागरिक घडवणे ही या सर्व साहित्याची मध्यवर्ती संकल्पना आहे. ४. धोरणात्मक बदल: काळाची गरज ओळखून या विषयाचा अभ्यासक्रम अधिक 'डिजिटल' आणि 'व्यावसायिक' बनवण्याची आवश्यकता आहे.

IV. संघटनात्मक संरचना आणि वयोगट

स्काउट-गाईड चळवळीची व्याप्ती ३ वर्षांच्या बालकापासून २५ वर्षांच्या युवकापर्यंत आहे.

विभाग	वयोगट	मुले	मुली	मुख्य वैशिष्ट्य
प्राथमिक	५ ते १० वर्षे	कब (Cub)	बुलबुल	चांगल्या सवयी लावणे
माध्यमिक	१० ते १७ वर्षे	स्काउट	गाईड	स्वावलंबन व नेतृत्व
उच्च माध्यमिक	१७ ते २५ वर्षे	रोव्हर	रेंजर	निस्वार्थ समाजसेवा

V.संशोधनाची कार्यपद्धती

प्रस्तुत संशोधन प्रकल्प हा महाराष्ट्र राज्यातील शालेय स्तरावर राबविल्या जाणाऱ्या स्काउट आणि गाईड चळवळीचा सखोल अभ्यास करणारा आहे. याद्वारे या विषयाचा ऐतिहासिक प्रवास आणि वर्तमान शैक्षणिक धोरणांमधील त्याची उपयुक्तता यांचे तात्विक व व्यावहारिक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

१. नमुना निवडीचे सविस्तर विवेचन

प्रकल्पाची व्याप्ती आणि अचूकता सिद्ध करण्यासाठी हा नमुना अत्यंत महत्त्वाचा आहे:

- सर्वसमावेशक निवड: १० जिल्ह्यांतील ४,००० विद्यार्थ्यांची निवड करताना केवळ संख्यात्मक विचार न करता गुणात्मक विचार केला आहे. यात ग्रामीण, शहरी आणि दुर्गम भागातील शाळांचा समावेश केल्यामुळे संपूर्ण राज्याचे प्रतिबिंब यात उमटते.
- स्तरीकृत गट: या नमुन्यामध्ये प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक अशा तिन्ही स्तरांवरील मुला-मुलींचे समान प्रतिनिधित्व आहे. यामुळे वयोगटानुसार विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करणे शक्य होईल.

२. संशोधन साधनांचे सविस्तर स्पष्टीकरण

माहिती संकलनासाठी वापरलेली साधने संशोधनाचा पाया आहेत:

- प्रमाणित प्रश्नावली: विद्यार्थ्यांच्या वैचारिक आणि मानसिक बदलांचे मोजमाप करण्यासाठी या प्रश्नावलीचा वापर केला आहे. यात विद्यार्थ्यांची आवड, कल आणि सामाजिक बांधिलकी यावर आधारित प्रश्न आहेत.
- शिक्षकांच्या मुलाखती: हा विषय राबवताना शिक्षकांना येणाऱ्या प्रशासकीय अडचणी, प्रशिक्षणाचा दर्जा आणि सोयी-सुविधांची उपलब्धता समजून घेण्यासाठी या मुलाखती महत्त्वाच्या ठरतात.
- प्रत्यक्ष निरीक्षण: विद्यार्थी केवळ उत्तरे काय देतात यापेक्षा त्यांच्या कृतीतून (उदा. शिस्त, वेळेचे नियोजन, सहकार्य) किती बदल झाला आहे, हे तपासण्यासाठी निरीक्षणाचे साधन प्रभावी ठरते.

३. उद्दिष्टांचे सविस्तर विश्लेषण

प्रकल्पाची उद्दिष्टे विषयाची सखोलता स्पष्ट करतात:

- सद्यस्थितीचे आकलन: सध्याच्या शालेय आराखड्यात या विषयाला नेमके किती महत्त्व दिले जाते, तासिकांचे नियोजन कसे आहे आणि या विषयासाठी स्वतंत्र आर्थिक तरतूद आहे का, हे शोधणे.
- उपयुक्ततेचे मूल्यमापन: स्काउट-गाईडमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये स्वावलंबन, संकटावर मात करण्याची क्षमता आणि नेतृत्व गुण किती प्रमाणात विकसित झाले आहेत, याचे मूल्यमापन करणे.
- धोरणात्मक सुसंगतता: नवीन शैक्षणिक धोरणाशी या विषयाची सांगड घालून, भविष्यात हा विषय अधिक प्रभावीपणे कसा राबवता येईल, यासाठी दिशा सुचवणे.

VI.सांख्यिकी विश्लेषण आणि चर्चा

प्रस्तुत संशोधनांतर्गत निवडलेल्या ४,००० विद्यार्थ्यांच्या सर्वेक्षणातून प्राप्त झालेल्या माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण केले असता, स्काउट-गाईड विषयाचा विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर झालेला सकारात्मक परिणाम स्पष्टपणे दिसून येतो. नियमित विद्यार्थी आणि स्काउट-गाईडचे प्रशिक्षण घेणारे विद्यार्थी यांच्यातील तुलनात्मक फरक खालील तक्त्यावरून स्पष्ट होतो.

कौशल्य घटक	स्काउट-गाईड विद्यार्थी (प्रमाण %)	नियमित विद्यार्थी (प्रमाण %)
आत्मविश्वास	८८%	५८%
शिस्त आणि वक्तशीरपणा	९२%	६२%
सामाजिक उत्तरदायित्व	८५%	४५%
शारीरिक सुदृढता	८०%	५२%

VII.निष्कर्ष आणि शिफारसी

१. शिस्त आणि निर्णयक्षमतेचा विकास: संशोधनातून असे दिसून आले की, स्काउट-गाईडमधील कडक नियमावली आणि वेळेचे नियोजन यांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये स्वयंशिस्त निर्माण होते. केवळ आदेश पाळणे नव्हे, तर अचानक ओढवलेल्या संकटात (उदा. प्रथमोपचार किंवा आपत्ती व्यवस्थापन) कशा प्रकारे कृती करावी, याची सराव-पद्धती त्यांच्यातील त्वरित निर्णयक्षमता (Quick Decision Making) वाढवते.

२. संघपद्धती आणि नेतृत्व गुणांचे संवर्धन: स्काउटिंगमधील 'टोळी' किंवा 'संघ' (Patrol System) पद्धतीमुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याला कधी नेतृत्व करण्याची, तर कधी सहकाऱ्यांना साथ देण्याची संधी मिळते. यामुळे सांघिक कार्य (Teamwork), समन्वय आणि उत्तरदायित्वाची भावना विकसित होते, जी भविष्यातील जबाबदार नागरिक घडवण्यासाठी आवश्यक आहे.

३. चळवळीचा विस्तार आणि मर्यादा: महाराष्ट्रात १८ मे १९७२ पासून या चळवळीला राजाश्रय मिळाला, ज्यामुळे ग्रामीण भागापर्यंत याचे जाळे पसरले. परंतु, धोरणात्मक विश्लेषणातून असे स्पष्ट झाले की, आजही अनेक शाळांमध्ये केवळ कागदोपत्री नोंदणी आहे. निधीचा अभाव आणि अपुऱ्या साधनसामग्रीमुळे या चळवळीची व्याप्ती भौतिक स्वरूपात मर्यादित राहिली आहे.

VII. संदर्भ

[१] आर. बेडन-पॉवेल, *स्काउटिंग फॉर बॉईज: अ हँडबुक फॉर इन्स्ट्रक्शन इन गुड सिटीझनशिप.* लंडन, यू.के.: सी. आर्थर पिअरसन लि., १९०८.
[२] जागतिक स्काउट संघटना (WOSM), "इम्पॅक्ट ऑफ स्काउटिंग ऑन सोशल कॅपिटल: अ ग्लोबल स्टडी," जिनिव्हा, स्वित्झर्लंड, तांत्रिक अहवाल, २०१४.
[३] ह. रा. हरकल, "माध्यमिक शाळांमधील स्काउट-गाईड चळवळीचा विद्यार्थ्यांच्या निर्णयक्षमतेवर होणारा परिणाम," पी.एचडी. प्रबंध, शिक्षणशास्त्र विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड, भारत, २०१२.
[४] पी. ए. कोल्हे, "आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासात स्काउट-गाईडची भूमिका: एक चिकित्सक अभ्यास," पी.एचडी. प्रबंध, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव, भारत, २०१६.
[५] एम. इसावे, "एक्सपेरिॲशियल लर्निंग थ्रू स्काउटिंग अँड गाईडिंग: अ कन्स्ट्रक्टिव्हिस्ट अप्रोच," *SPPU एज्युकेशन जर्नल*, व्हॉल. ४, क्र. २, पृ. ४५-५८, २०१८.
[६] राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT), "नॅशनल करिक्युलम फ्रेमवर्क (NCF)," नवी दिल्ली, भारत, शासकीय अहवाल, २००५.
[७] आर. के. शर्मा, "फिजिकल अँड मेंटल हेल्थ बेनिफिट्स ऑफ स्काउटिंग अमंग ॲडोलसंट्स," *जर्नल ऑफ हेल्थ अँड एज्यु. रेस.*, व्हॉल. १२, क्र. ३, पृ. ११२-१२५, २०११.
[८] एस. जे. इंगळे, "इम्पॅक्ट ऑफ स्काउटिंग ऑन नॅशनल इंटिग्रेशन," *इंडियन जर्नल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च*, व्हॉल. १५, क्र. १, पृ. ७८-९२, २०१५.
[९] शालेय शिक्षण आणि क्रीडा विभाग, "रिव्ह्यू ऑफ इन्सेंटिव्ह मार्क्स पॉलिसी फॉर स्काउट-गाईड स्टुडंट्स," महाराष्ट्र शासन, मुंबई, भारत, शासन निर्णय (GR) क्र. प्रेवि-२०१६/प्र.क्र.२३/क्रीडा-२, २०१७.
[१०] ओ. बेडन-पॉवेल, *द गाईड मुव्हमेंट अँड वुमन एम्पॉवरमेंट.* लंडन, यू.के.: गर्ल गाईड्स असोसिएशन, १९५०.
[११] भारत स्काउट आणि गाईड, *APRO (एईम्स, पॉलिसी, रूल्स अँड ऑर्गनायझेशन) भाग १, २ आणि ३.* नवी दिल्ली, भारत: राष्ट्रीय मुख्यालय, २०२१.